

Adalék a 18. századi magyar egyházi retorika történetéhez

Gombási István prédikációelméleti munkássága

1985-ben Tarnai Andor 60. születésnapjára Kovács Sándor Iván szerkesztésében készült egy kis kötet. Ahogyan az az ilyen alkalmakkor szokásos, a szerzők az ünnepelt érdeklődési köréhez, kutatási területéhez kapcsolódó írásokkal fejezték ki tiszteletüket. Tarnai Andor a magyar irodalom kritikátörténetének megírásában fontosnak tartotta az egyházi retorikák feldolgozását. Jómagam az ő ösztönzésére és irányításával akkoriban tettem első lépéseimet ennek a területnek a tanulmányozása terén. Így a kötetben megjelent kis írásom tárgyát ebből a témakörből választottam, címe¹ megegyezik a Tarnai-émlékkonferencián elhangzott előadásom címével.

A 34 évvel ezelőtt rendelkezésre álló szűk keretek között, két és fél lapnyi terjedelemben a 18. század második felében tevékenykedő erdélyi református lelkész, Gombási István munkásságából néhány, a kritikátörténet számára érdekes vonást villantottam fel. Gombási franciából magyarra fordította Jean-Frédéric Ostervald neuchâtelai egyházi írónak (1663–1747) a papi hivatásról szóló munkáját.² Ennek és – legnagyobbbbrészt ugyancsak fordított – prédikációinak alapján

- 1 BARTÓK István, „Adalék a XVIII. századi magyar egyházi retorika történetéhez: Gombási István prédikációelméleti munkássága”, in *Prodromus: Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, 28–30 (Budapest: ELTE BTK, 1985).
- 2 Jean-Frédéric OSTERVERALD, *De l'Exercice du ministère sacre par Monsieur Ostervald, pasteur de l'Eglise de Neuchâtel. Première partie. Qui traite de la Prédication, et de l'Instruction de la Jeunesse* (Amsterdam: J. F. Bernard, 1737); GOMBÁSI István, *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról valo Traktának első Darabja. Melly tanit a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanításokról* (Kolozsvár: Református Egyház, 1784). Az *Elöl-járó beszéd* néhány részletének betűhí kiadása: RÓTH András Lajos, vál., bev., jegyz., *Született nyelvünkön...: A magyar nyelv dicsérete a XVII–XVIII. században* (Gyergyószentmiklós: Mark House Kiadó, 2005), 214–217.

válik világossá, mit közvetített forrása nyomán az egyházi beszéd kérdéseit illetően, és melyek eredeti megállapításai.

Gombási Istvánról 1985-ben ezt írtam: „aligha tartozik irodalomtörténetünk ismertebb alakjai közé [...] munkásságának néhány részterülete kevés alkalommal ihletett egy-egy szakembert írásra”.³ Az említett születésnap-i köszöntőkötet megjelenése óta öröndetesen megszorodtak a Gombási-életműhöz kapcsolódó kutatások. Ez alkalommal az elmúlt évtizedek néhány fontosabb eredményére utalok.

Tóth Zoltán a felvilágosodás jellemző vonásai között említi a természettudományos érdeklődés megerősödését. Példái között Gombási is szerepel:

a felvilágosodás eszméit elsőként recipiáló erdélyi értelmiség túlnyomó többségében papokat, lelkészeket tömörít. [...] Tanulmányaiktól, a vallásos világnézetet alapjaiban megrázó természettudományos felfedezésektől természetesen nem függetlenít(h)ették magukat, s ezek az újdonságok prédikációs kötetekben válnak publikussá. [...] Gombási egyik prédikációs kötetében az elektromosság kutatásának eredményeiről tudósít.⁴

Pedagógiai szempontból Fehér Katalin vizsgálta az életművet. Gombási több alkalommal is foglalkozott a nevelés kérdéseivel, egy prédikációját teljes egészében a szülők felelősségének szentelte. Fehér Katalin a felvilágosodás pedagógiai elveinek jellegzetes képviselőjeként mutatja be Gombásit. Számos elképzelését ismerteti, amelyek azt hivatottak elősegíteni, hogy a szülők „megfelelő nevelést nyújtva gyermekeiknek, jó és hasznos polgárokat adjanak a társadalomnak”.⁵

Nyelvelméleti vonatkozásokat keresve a felvilágosodás kezdeti szakaszában Hegedüs Béla fedezett fel Gombásinál kapcsolódó megjegyzéseket. Többek között megjelennek a fordítás alapvető kérdései.⁶ A vizsgált korszakban a világ jelenségeinek pontos leírását szolgáló tudományos szaknyelv előtérbe kerülésével párhuzamosan tovább él a régebbi paradigma. Hegedüs Béla erre Gombási szemléletét hozza példának, aki prédikációiban hallgatói és olvasói számára „a Termé-

3 BARTÓK I., „Adalék...”, 28.

4 TÓTH Zoltán, „A szabadság filozófusa: Sipos Pál liberális teológiája”, *Keresztény Magvető* 104, 3–4. sz. (1998): 221–226, 222.

5 FEHÉR Katalin, „A felvilágosodás pedagógiai eszméi korabeli egyházi beszédekben”, *Magyar Pedagógia* 98, 2. sz. (1998): 85–97, 86.

6 HEGEDÜS Béla, „Erdélyi szerzők, fordítók nyelvvelméleti megjegyzései”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4. sz. (2007): 13–21, 15.

szet Könyvét” kívánja feltárni, amiből megismerhető a Teremtő „Mindenhatósága, Böltsessége és Jósága”.⁷

Amikor pedig Gombási a falusi közönségnek szánt prédikációk egyszerűségét kiemelve elutasítja a városokban elterjedt „Stilust, Allegoriát, Rhétorikátziót”, ebben Hegedüs a figurális nyelvhasználattal szemben megmutatózó „rendkívüli gyanakvást” látja. Az adott korszakban ez kétségtelenül beleillik abba a folyamatba, amelyik a 18. század végére eljut „a figurális nyelvhasználat tulajdonképpen kizárólagosságának felismeréséig”.⁸ Ugyanakkor azonban a prédikáció elméleti irodalmában sok évszázados múltra tekint vissza annak ismételtetése, hogy a „tudatlan kösségnek” egyszerű stílusban, közérthetően kell beszélni, a műveltebb hallgatóság viszont tudja értékelni – vagy éppen el is várja – az elokúciós eszköztár bonyolultabb lehetőségeinek alkalmazását.

A természet könyvéből való olvasással Labádi Gergely foglalkozott igen részletesen. Tárgyalja a metafora történetét, kora újkori alkalmazását, ezen keresztül a korszak „médiamentálisának” sajátosságait. Terjedelmes tanulmányának jelentős részében Gombási prédikációival támasztja alá Isten két könyve, a természet és a Biblia használhatóságára vonatkozó egyik jellemző felfogást. Eszerint a természet figyelmes tanulmányozása önmagában az „együgyűek” számára is érzékelthet valamit Isten művének nagyszerűségéből, ugyanis „e könyv olvasásához nincs szükség semmiféle előismeretre, tanulásra, a megértés közvetlenül adott”.⁹ Ez összhangban van Gombási elsődlegesen megcélzott közönségével, a falusi hívekkel. Az isteni tökéletességhez ennél közelebb csak a Szentírás értő magyarázata alapján lehet jutni, ami azonban az egyszerű lelkeknek aligha lenne érthető.

Az esztétikai gondolkodás kezdeteivel kapcsolatban Keszeg Anna feltételezi Gombási hatását. Gyöngyössi János verseskötetének előszavában (1790, 1802²) a leoninust védelmezve az ízlés – nála „íz-érzés” – fogalmára hivatkozva érvel amellest, hogy azokhoz az olvasókhöz is kell alkalmazkodni, akik kedvelik ezt a versformát.

Feltevésém szerint – írja Keszeg Anna – Gyöngyössi relativista elképzelésének gyökerei prédikációelméletiek és az osterwaldi lelkészi szerepkörhöz kapcsolhatók, amely peregrinációjának helyszíne, Leiden közvetítésével, de az Osterwald-fordító Gombási István révén – akivel jó személyes kapcsolatban volt – is eljuthatott hozzá. Éppen

7 Uo., 19.

8 Uo., 19–20.

9 LABÁDI Gergely, „A természet könyvét olvasni: A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján”, *Korall* 12, 43. sz. (2011): 82–106, 87–88.

úgy, ahogy a prédikáció egyszerre alkalmazkodik közönségéhez, illetve nevelő szándéka az alkalmazkodás talajáról bontakozik ki, a leoninus is közönsége íz-érzéséhez alkalmazkodik azért, hogy azt más poétikai megoldásokra is receptívvé tegye.¹⁰

Igazán örvendetes, hogy a közönséghez való alkalmazkodásnak a középkori *ars praedicandü*g visszanyúló hagyományai a magyar irodalmi gondolkodásra még a 18. század végén is hatással lehettek – akár „az osterwaldi lelkészi szerepkör” közvetítésén keresztül.¹¹

A Gombási-életmű kritikátörténeti vonatkozásainak legközvetlenebb forrása az Ostervald-fordítás. Magával a munkával, forrásával és tágabb összefüggéseivel az elmúlt néhány évben a legbehatóbban Szetey Szabolcs foglalkozott, minden korábbinál részletesebben feldolgozva a kapcsolódó ismereteket. A 18–19. századi prédikációs gyakorlatról szóló monográfiájában egy fejezetet szentelt *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról valo Traktának*,¹² majd eredményeit tanulmány formájában önállóan is közzétette.¹³ Rendszerezte mind Gombási, mind Ostervald ismert életrajzi adatait. Ostervald mentalitástörténeti helyét vázolja megállapította, hogy „a szigorú református ortodoxiával ellentétben az »észszerű ortodoxiát« védelmezte [...] a »szelíd ortodoxia« jegyében írt több traktátust és újította meg a liturgiát. [...] Apologétaként védelmezte a keresztyénséget Bayle és Voltaire felvilágosodás-racionalizmusától.”¹⁴

Szetey szól Ostervald széles körű európai recepciójáról, magyarra fordított munkáiról is. Kitér a svájci szerző nézeteinek értelmezése körüli ellentmondásokra. Áttekintéséből kitűnik: a vélemények leginkább a tekintetben térnek el egymástól, hogy – mind az eredetik, mind a fordítások – hogyan illeszkednek a

10 KESZEG Anna, „»abatta aestheticája, az Erdeljbe be ne jöjjon, mert eddig is eléltünk a nélkül«: Az ízlésfogalom és az esztétika önállóosodásának erdélyi történetéhez”, in *Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY-HÖRCHER Ferenc és SZILÁGYI Márton, 212–231 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 218–219.

11 A közönséghez való alkalmazkodásról a középkori prédikációelméletekben lásd: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 186–190.

12 SZETÉY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között* (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2016), 195–211.

13 SZETÉY Szabolcs, „»A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról valo Traktának első Darabja. Melly tanit a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanitatosokról«: Gombási István Ostervald-fordításáról”, *Studia Universitatis Babeş–Bolyai: Theologia Reformata Transylvania* 61, 1. sz. (2016), 125–142.

14 SZETÉY, *Adatok...*, 196–197.

felvilágosodás eszmevilágába, milyen alapon és mennyiben tekinthetők a racionalizmus megnyilvánulásainak.

Szetey Szabolcs összegyűjtötte az Ostervald-fordítás keletkezésének körülményeire vonatkozó adatokat, szakirodalmi értékeléseit. Református lelkészként a munkát elsősorban a gyakorlati teológia szempontjából ítélte meg. Praeceptum-műként nem tartja eredményesen felhasználhatónak az igehirdetésben:

kétséges, hogy egyáltalán tankönyvről beszélhetünk-e a szó szoros értelmében. Talán adekvátabb a fordítást olyan munkaként jellemezni, mint amely azzal a funkcióval, célkitűzéssel született, hogy segítse a lelkészeket az igehirdetés szolgálatának még jobb elvégzésére. E tekintetben viszont a legnagyobb probléma a könyvvel kapcsolatban, hogy nem vette figyelembe sem az erdélyi, sem a magyarországi helyzetet a maga valóságában és mélységében, nem használt fel értelemszerűen magyar prédikátoroktól prédikációkat sem, ennél fogva leginkább száraz elméletté silányult, amelynek csak bizonyos részeit tudták az akkori igehirdetők használni – ha egyáltalán használták.¹⁵

Nem vitatom, hogy a fentebbi megállapítás az adott szempontból nézve érvényes. Mindazonáltal, ami mai szemmel nézve az igehirdetői gyakorlat számára „száraz elméletté silányultnak” tűnik, az – az egyébként amúgy sem mindig kimondottan szórakoztató – kritikátörténet számára tartalmazhat értékes információkat. Az európai homiletikai hagyomány aktuális változatának lefordítása önmagában is figyelemre méltó teljesítmény. Ezt Szetey Szabolcs sem vonja kétségbe, amikor egyetértőleg idézi 1985-ben megjelent soraimat, melyek szerint a mű „legfőbb jelentősége abban áll, hogy közel másfél évszázaddal az első magyar nyelvű retorikai tankönyv, Medgyesi Pál homiletikája után ez a következő átfogó, rendszeres magyar nyelvű egyházi retorika”.¹⁶

Egyébként a 18. században nem Gombási volt az egyetlen, aki úgy gondolta, hogy a lelkészi pályára készülők haszonnal forgathatják Ostervald kézikönyvét. Szilágyi Sámuel debreceni professzorként tanítványai számára franciából latinra fordította a művet.¹⁷ Nem meglepő, hogy erre éppen Debrecenben került sor. Ott Ostervald különösen népszerű volt, több magyarra fordított munkáját is használták az oktatásban. „A bibliai történetek műfajában az Osterwald-féle

15 Uo., 211.

16 Uo., 206.

17 Szilágyi latin fordítását egy lábjegyzetben Szetey Szabolcs is említi: SZETEY, *Adatok...*, 197.

Szent Históriának summája a legelterjedtebb. [...] 1744-től 18 önálló kiadása jelent meg Debrecenben.¹⁸

Szilágyi latin homiletika-fordításának nyomtatott megjelenéséről nem tudni, két kéziratos másolata ismert. Egy 1750-ben készült példány megtalálható a Ráday-gyűjteményben.¹⁹ (Szilágyi 1747 és 1759 között volt a teológia professzora.) A gyűjtemény katalógusa a kéziratot kollégiumi jegyzetként azonosítja. Egy másik adat szerint: „A Tanárkari Jegyzőkönyv megemlékezik Osterwald *De sacro ministerio* c. művének tanári kézikönyvkénti használatáról.”²⁰ Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött másolaton csak 18. századi eredete van feltüntetve, a keletkezés idejének pontosabb meghatározása nélkül.²¹

A magyar és ennek nyomán a külföldi szakirodalomban olyan állítás is felbukkan, mely szerint Szilágyi Sámuel magyarra is lefordította volna Osterwald prédikációelméleti traktátusát.²² Ezt azonban semmiféle ellenőrizhető adat nem támasztja alá.

Visszatérve Gombásihoz: munkájának kritikátörténeti jelentőségét növeli a megjelenés ténye mellett a pontos és szakszerű fordítás, ami leginkább az idegen szakkifejezések következetes magyarításában és alkalmazásában mutatkozik meg. Gombásinak azok a megjegyzései, amelyek saját prédikációs tapasztalatain alapulnak, mégis csak kötik valamennyire a munkát az erdélyi helyzethez.

18 GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, vál., szerk., bev., *A Debreceni Református Kollégium a pedagógia századában: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996), 61.

19 *Joan[nis] Frid[erici] Ostervaldii [...] Tractatus de Exercitio Ministerii Sacri, e sermone Gallico in Latinum per Sam[uelem] Szilágyi [...] translatus*, jelzete: K 1.691. A bekötött kézirat 148, apró betűkkel sűrűn teleírt, negyedréti méretű lapot tartalmaz. Szakirodalomról szakirodalomra öröklődik a Ráday-gyűjteményhez kapcsolva az E. Pract. 2432-es jelzetszám is, azt a félrevezető benyomást keltve, mintha egy másik példányt is őriznének. Ez (pontosabban Eccl. Pract. 2432) azonban az újrakatalógizálás előtti, ma már érvénytelen jelzet, ugyanazt a kéziratot jelölte.

20 Gáborjáni Szabó, *A Debreceni...*, 66.

21 *Ioan[nis] Frider[ici] Ostervaldii [...] Tractatus de Exercitio Ministerii Sacri quem e Gallico Latine convertit S[amuel] Sz[ilágyi] S[acratis] S[imae]. Theolog[ia]e Professor[is] Debr[eceniensis]*, jelzete: Quart. Lat. 1074. A negyedréti lapokból összekötött kézirat a 150. lapon végződik, de mivel a másoló az első és a második rész között egy levelet üresen hagyott, terjedelme megegyezik a Ráday-gyűjtemény példányáéval.

22 „Szilágyi az észszerű ortodoxia három nagy képviselője közül Osterwaldot és Werenfelselt becsülte különösen nagyra. Osterwaldnak »De exercitio ministerii sacri« c. munkáját franciáról magyarra fordította. A mű azonban nyomtatásban nem látott napvilágot.” LENGYEL Imre, „A svájci felvilágosodás és debreceni kapcsolatai”, *Könyv és Könyvtár* 9 (1973): 211–257, 238. Erre hivatkozik: Jan-Andrea BERNHARD, „L'influence de Jean-Frédéric Ostervald en Hongrie et en Transylvanie”, *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français (1903–2015)* 152, Octobre–Novembre–Décembre (2006): 611–623, 619.

Például, amikor Ostervald munkájáról ezt írja: „Által-olvasám, és tsak eltsudálkozám, hogy *többet tanulék belöle a’ Papságról*, mint sem annakelőtte valo egész életemben olvastam, vagy hallottam volna: De még sokkal inkább bámultam, midön Papságomban holmi tanátsait *praktizálván a’ T. Auktornak, Observázióit* az Igazsággal pontban meg-egyezőknek találtam.”²³

A későbbiekben Gombási konkrét példát hoz környezetének „maga valóságból és mélységéből”. „Nem kell ugy prédikállani Falun, mint a’ Városokon. Vagynak bizonyos Helységek, a’ hol némely Bünök’ Nemei inkább vagynak szokásban, mint másutt. p. o. a’ mi Havasainkon lakó vad nép között inkább uralkodik a’ tisztátalan élet, és a’ heverés, mint a’ Térésén lakozók között; mint ellenben ezek többnyire részegesek.”²⁴

A homilia-típusú prédikációk Ostervald-féle magyarázatához hozzáfűzi: „Tapasztaltam én ennek, kivált Falu-hellyen igen nagy hasznát.”²⁵ Ugyancsak helyi vonatkozás a következő említés, ami nem nélkülözi a szellemességet sem: „Vólt Erdélyben egy nagy Pap, (a’ kinek Tudományja ellen az irigység se merne szóllani,) a’ ki a’ *Mi Atyánk’ magyarázatjában, az Amenről* egy néhány Prédikáziót tett, talán még az Ésről-is; ma ezt nem hiszem, hogy valaki ditsérje.”²⁶

Megszívlelendők a nemzeti nyelv művelésére vonatkozó javaslatok. Gombási Ostervaldot tolmácsolja, amikor a stílus tisztaságával kapcsolatban többek között ezt írja: „[Szükséges] [h]ogy értsük a’ Nyelvet-is, és jól tudjuk azt. E’ végre szükség, hogy olvassuk a’ Nyelvről tett derék emberek megjegyzéseit, és a’ jól ’s szépen irt Könyveket. Ezt ifju korotokban kell tselekednetek, mig a rozszzul való szóllás szokássá nem vált bennetek; mert azután nehezebb leszsz el-hagyni.” Lábjegyzetben a következőket fűzi hozzá: „Helvétziában a’ Papságra Fel-szentelelendők arra-is köteleztetnek, hogy a’ magok nyelveket szorgalmatosan igyekezik tanulni. Ugyan tsak a’ miket itt beszelt a *T. Auktor*, tartoznak inkább a’ Frantz Nyelvre, melynek pallérozása az ő idejében kezdődött, és foly ma is. Én tsak azért fordítám, hogy ezeket hasznoson lehet fordítani a’ *Magyar-Nyelv’* mivelésére-is.”²⁷

A hazai vonatkozások Gombási *Toldaléka*iban jelennek meg határozottabban. Ostervald az imádságra nem tér ki. Gombási *A’ közönséges könyörgésekről* szóló *I. Toldalék*ban a külföldi állapotokról írja: „Ezekben a’ nemzetekben hallatlan dolog, hogy valaki ne tudjon olvasni, más felől szép Imádságos-könyveik-is lévén,

23 GOMBÁSI, *A’ Papi Szent Hivatal’...*, 2v.

24 Uo., 51.

25 Uo., 55.

26 Uo., 80.

27 Uo., 86–87.

azokból ki-ki imádkozhatik a' maga házánál.”²⁸ Ezzel indirekt módon utal a hazai helyzetre, ami szükségessé teszi, hogy a papok számára részletezze az imádság tudnivalóit. Saját tanácsai mellett megnevez olyan magyar szerzőket is (Borosnyai Nagy Zsigmond, Lázár János, Csúzi Cseh János, Nádudvari Benjámín), akiknek az írásaiból hasznos ismeretek meríthetők a témához.²⁹

A' Szent Keresztség ki-szolgláltatásáról szóló *II. Toldalék*ban Gombási ugyancsak több hazai szerzőre hivatkozik, de ezek a részek kritikátörténeti szempontból kevésbé érdekesek. Ugyanez mondható el *Az Uri Szent Vatsora ki-szolgláltatásának* szentelt *III. Toldalék*ról.

A fentebbiek alapján egyre világosabbá válik Gombási István jelentősége kora szellemi életében. Úgy tűnik, hogy az életmű hasznos adalékokkal szolgál nemcsak az irodalmi gondolkodás, hanem más szakterületek történetének pontosabb megismeréséhez is. Ami a kritikátörténetet illeti: prédikációelméleti művét is a korábbiaknál árnyaltabban értékelhetjük. Ezért gondolom, hogy a Gombási-fordítás vizsgálatának helye van a Tarnai emléke előtt tisztelgő, az általa megindított és ösztönzött kutatások eredményeit összefoglaló írások között.

28 Uo., 223.

29 Uo., 223, 227, 228.